

Agata Cudowska

Uniwersytet w Białymstoku [a.cudowska@uwb.edu.pl]

Twórczość codzienna jako wartość w procesie readaptacji

Abstrakt: W niniejszym artykule zaprezentowano znaczenie twórczości codziennej w procesie resocjalizacji. Przedstawiono różne ujęcia ludzkiej kreatywności jako podmiotowej cechy osobowej, podkreślając jej sens w intersubiektywnej przestrzeni aksjologicznej, oraz jej wymiar indywidualny i społeczny. Twórczość codzienną wpisano w narrację autorskiej koncepcji twórczych orientacji życiowych i wyeksponowano jej znaczenie w procesie twórczej resocjalizacji, w kształtowaniu się nowej tożsamości wychowanka. Scharakteryzowano niektóre uwarunkowania twórczości codziennej, zwrócono szczególną uwagę na możliwości rozwoju podmiotowej kreatywności dzięki kształtowaniu kultury twórczości w instytucjach oświatowych, w tym także resocjalizacyjnych.

Słowa kluczowe: twórczość codzienna, twórcze orientacje życiowe, twórcza resocjalizacja, kultura twórczości

Koncepcje twórczości codziennej oraz ich znaczenie w procesach readaptacji

Źródłem koncepcji twórczości codziennej jest ujęcie ludzkiej kreatywności zaproponowane przez psychologów humanistycznych, Ericha Fromma (1959, 1999), Carla R. Rogersa (1959, 2002), Abrahama H. Maslowa (1959, 1971, 1986, 1991), Rollo Maya (1959, 1994), Fredericka S. Perlsa (1969, 2002), Josepha Zinkera (1977, 1991), którzy twórczość wiążą nie tyle z wytworem, ile ze stylem życia. Szczególnie bliskie jest mi, obecne w koncepcjach tych autorów, aksjologiczne ujęcie twórczości, jako wartości nadającej sens ludzkiemu życiu. Twórczy potencjał jest przypisywany każdej jednostce, ale jego rozwój wymaga sprzyjających warunków, stąd proces samorealizacji jest udziałem niewielu ludzi.

Podobnie twórczość jest postrzegana w psychologii kultury, gdzie jest ujmowana jako indywidualny wybór, interpretacja i restrukturyzacja pojmowania świata w taki sposób, że wiąże się to z codziennym doświadczeniem jednostki. Analizuje ona funkcjonowanie twórcy w określonym środowisku, uwzględniając proces tworzenia, osobowość kreatywną i wytwór¹.

Twórczość jest tu traktowana jako droga do osiągnięcia pełnego zdrowia psychicznego, utożsamianego z samorealizacją, oraz jako orientacja charakterologiczna, „(...) do której zdolne są wszystkie istoty ludzkie, przynajmniej w takim stopniu, w jakim nie są emocjonalnie kalekie” (Fromm 1999, s. 152). Zdaniem Abrahama H. Maslowa twórczość najpełniej realizuje się u osób zdrowych i, wyrastając z samourzeczywistnienia, charakteryzuje całość życia bez względu na jego problemy (1986). Ważne w analizach tej problematyki są ujęcia twórczości egalitarnej zaproponowane przez Ruth Richards (1997, 1999), Marca Runco (2005, 2006) i Annę Craft (2000). W psychologii i pedagogice odróżnia się ją od twórczości elitarniej, wybitnej. Twórczość powszechna dokonuje się w wymiarze subiektywnym, osobistym i jest wyrazem określonego stylu życia. Jednocześnie odnosi się do szerokiego rozumienia kultury, wykraczającego poza jej artystyczne postrzeganie (Kłoskowska 1964). W treść takiego ujęcia twórczości wpisuje się zarówno osobowość twórcza, jak i wytwory twórczości, czyli produkty, idee, zachowania, wynikające z codziennej aktywności człowieka we wszystkich sferach jego życia, od pracy zawodowej po czas wolny (Richards 1999). Twórczość codzienna wiąże się z potrzebą rozwoju, przekształcania środowiska, przetrwania w różnych warunkach, z poszukiwaniem sensu życia, z fenomenologicznym przeżywaniem i doświadczaniem codzienności. Wynika ona z realizacji zadań rozwojowych, z rozwiązywania problemów i projektowania własnej przyszłości. W tym sensie jest więc własnością człowieka i jest powszechna, jak powszechna jest uczestnictwo ludzi w kulturze, zróżnicowane jednak co do specyfiki, intensywności, charakteru, rodzaju i znaczenia. Twórczość codzienna wpisana jest w proces samorealizacji jednostki „pomaga osiągnąć dobrostan psychiczny, albowiem służy zdrowiu psychicznemu (*work in the service of health*). Dzięki niej umacniają się siły fizyczne i psychiczne, twórca może stawić czoło przeciwnościom losu i rozwijać stałą tendencję do samorealizacji. Może dzięki temu wnieść określony wkład do tworzącego się świata” (M0drzejewska-Świgulska 2007, s. 160). Taki właśnie stosunek do życia przejawiający się w twórczych postawach, podejmowaniu nowych zadań, oryginalnym rozwiązywaniu problemów, uznawaniu

¹ Kwestie te opisuję w pracy A. Cudowska, 2004, *Kształtowanie twórczych orientacji życiowych w procesie edukacji*, Trans Humana, Białystok, zatem pomijam tutaj szerszą prezentację tej problematyki.

twórczości za wartość, chęci urzeczywistniania własnego potencjału rozwojowego, gotowości ciągłego uczenia się i doskonalenia w codziennym życiu jest wyrazem twórczych orientacji życiowych².

Tak rozumiana twórczość może być wartością i szczególnym zasobem w procesach resocjalizacji i readaptacji społecznej młodych ludzi. Ukierunkowanie ich aktywności na poszukiwanie nowych, ciekawych obszarów poznawczych, pasji, zainteresowań oraz myślenia o sobie i swoim życiu w inny od dotychczasowego sposób, może być impulsem do pozytywnych zmian. Może zatem dojść do zainicjowania procesu kształtowania się nowego projektu tożsamościowego, który w świetle założeń „twórczej resocjalizacji” Marka Konopczyńskiego stanowi istotę pomyślniej readaptacji społecznej osób niedostosowanych społecznie. Twórcza resocjalizacja ukierunkowana jest bowiem na wykorzystanie tkwiących w człowieku potencjałów kreatywnych aby mógł on, w innowacyjny i jednocześnie społecznie akceptowany sposób, rozwiązywać sytuacje problemowe (Konopczyński 1996, 2006).

Szczególnie interesująca dla opisywanej problematyki wydaje się koncepcja twórczości przez „małe t”. Anna Craft eksponuje w niej kreatywność jako cechę osobową i pewną dyspozycję umożliwiającą dostrzeganie, nazywanie i rozwiązywanie codziennych problemów, a także określanie ambitnych, długoterminowych i realnych celów życiowych, które sprzyjają rozwojowi własnego potencjału. Jest to możliwe dzięki specyficznemu sposobowi myślenia, które określa jako „możliwościowe” (*possibility thinking*). Taki eksploracyjny sposób myślenia i działania przejawia się w formułowaniu pytań typu „Co zrobić, żeby...?”, „A gdyby...?” wobec zastanej sytuacji życiowej (Craft 2000, s. 21-23). Mogą one prowadzić do odkrycia nowych możliwości rozwiązania problemów dnia codziennego, oryginalnego wykorzystania zasobów osobistych i tych tkwiących w środowisku, mogą przyczynić się do tworzenia nowych jakości w życiu. Autorka tej koncepcji, jako pedagog z wieloletnim stażem w pracy z uczniami w różnym wieku, podkreśla, że twórczości w edukacji nie można ograniczyć do nauczania przedmiotów artystycznych, ale należy ją rozszerzyć na codzienną aktywność podmiotów edukacji. We wszystkich wspomnianych koncepcjach twórczości codziennej eksponuje się jej związek z procesami samowychowania, ze zdrowiem psychicznym, z samoświadomością i refleksyjnością jednostki, oraz wielowymiarową edukacją. Analizy tego fenomenu są też zakorzenione w aksjologii, ponieważ podkreśla się znaczenie osobistej kreatywności

² Szerzej zagadnienia te opisuję w A. Cudowska, 2014, *Twórcze orientacje życiowe w dialogu edukacyjnym. Studium teoretyczno-empiryczne*, Trans Humana, Białystok.

w rozwoju społecznym, w obszarze nowych odkryć naukowych, ruchów artystycznych, projektów tworzonych dla wspólnego dobra, szanujących godność drugiego człowieka. Ten aspekt twórczości rozwijam w wielu swoich publikacjach nawiązując między innymi do etyki „niewspółobecności” Michaiła Bachtina i filozofii odpowiedzialności wobec Innego Emanuela Lévinasa³.

Twórcze orientacje życiowe oraz ich znaczenie w resocjalizacji

Swoistą egzemplifikacją różnych ujęć kreatywności jest autorska koncepcja twórczych orientacji życiowych, w której teorii twórczości codziennej są jednym ze źródeł konceptualizacji teoretycznej. Twórcza orientacja jest odpowiedzią na wyzwania współczesności, która jest coraz bardziej złożona, dynamiczna i nieprzewidywalna. Jest próbą pokazania w jaki sposób człowiek może poszukiwać swojego zakorzenienia w bycie, swojego miejsca w „społeczeństwie ryzyka” (określenie Ulricha Becka) i kulturze „technopolu” (określenie Neila Postmana). Zorientowana jest na odsłonięcie tego, co pomaga jednostce w osiągnięciu dobrostanu, pomimo trudności i zagrożeń. Wskazuję w niej, że twórczy stosunek do życia wyrażający się w kreatywnym myśleniu i działaniu może sprzyjać osiągnięciu szczęścia. Niesie w sobie też określony potencjał interpretacyjny w twórczym postrzeganiu procesów readaptacji społecznej, co wyraźnie widoczne jest w koncepcji pedagogiki resocjalizacyjnej ukierunkowanej na działania kreujące Marka Konopczyńskiego (2015). Rozwijanie kreatywności wychowanków nieprzystosowanych społecznie może wpływać na ich nowy stosunek do otaczającej rzeczywistości społecznej, którą zaczynają postrzegać w kategoriach sytuacji akceptowanych i możliwych do rozwiązania. Nabywane w toku oddziaływań resocjalizacyjnych nowe kompetencje poznawczo-osobowe umożliwiają im współtworzenie nowej tożsamości, która rozwija się poprzez obcowanie z elementami kultury i sztuki dotychczas niedostępnymi dla nich. To poszerza i pogłębia ich doświadczenie oraz przeżywanie siebie i swego otoczenia. Rozwój emocji, percepcji, myślenia i wyobraźni umożliwi wychowankowi zaspokojenie potrzeb w społecznie uznany sposób, co sprzyja

³ Podaję tylko wybrane przykłady: A. Cudowska, 2003, *Twórcze rozumienie w dialogu edukacyjnym w perspektywie etyki niewspółobecności M. Bachtina*, [w:] *Czynić świat bardziej etycznym*, (red.) A. Cudowska, Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, Białystok, s. 170-190; Idem, 2003, *Postawa „niewspółobecności” antropologii filozoficznej M. Bachtina w dialogu międzykulturowym*, [w:] *Międzygeneracyjna transmisja dziedzictwa kulturowego. Globalizm versus regionalizm*, (red.) J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska, Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, Białystok, s. 127-135; Idem, 2011, *Dialog w edukacji międzykulturowej – kształtowanie przestrzeni spotkania z Innym*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, t. XVII, cz. I., *Edukacja międzykulturowa*, (red.) J. Nikitorowicz, A. Sadowski, D. Misiejuk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 69-83.

minimalizowaniu niebezpieczeństwa kontynuacji jego zachowań patologicznych, wynikających z wadliwych procesów socjalizacyjnych (Konopczyński 2009).

Teoretyczne źródła koncepcji twórczych orientacji życiowych zostały wyprowadzone teorii twórczości codziennej, w której twórczość jest postrzegana jako własność podmiotu, powszechna, dostępna każdemu w różnym wymiarze i formie. Posiada subiektywny i osobisty charakter, jest wyrazem określonego stylu życia. Jednocześnie odnosi się do szerokiego rozumienia kultury, wykraczającego poza jej artystyczne postrzeżenie. W treść takiego ujęcia twórczości wpisuje się zarówno osobowość twórcza, jak i wytwory twórczości, czyli produkty, idee, zachowania, wynikające z codziennej aktywności człowieka we wszystkich sferach jego życia, od pracy zawodowej po czas wolny (Richards 1999). Wyrazem twórczych orientacji życiowych są twórcze postawy, podejmowanie nowych zadań, oryginalne rozwiązywanie codziennych problemów, uznawanie twórczości za wartość, chęć urzeczywistniania własnego potencjału rozwojowego, gotowość ciągłego uczenia się i doskonalenia. Wyeksponowanie twórczości codziennej i wsparcia jednostki w jej urzeczywistnianiu przenosi akcenty w analizie tego zjawiska, ze szczególnych uzdolnień predyspozycji na samoświadomość jednostki. Domeną takiej twórczości są wszystkie formy i dziedziny ludzkiej aktywności, a nie tylko wybrane obszary kultury. Polega ona na generowaniu wytworów i zachowań nowych oraz wartościowych dla działającego podmiotu, zakotwiczona jest w świadomości aksjologicznej jednostki. Waler subiektywności nie umniejsza znaczenia tej aktywności dla podmiotu i społeczności, w której on funkcjonuje pomnażając, poprzez swoją twórczą postawę, jej dobrostan.

Twórcze orientacje życiowe (TOŻ)⁴ są specyficznym, głęboko osobistym i w pełni zaangażowanym sposobem pełnienia codziennych obowiązków w życiu. Cechuje je: świadomość i celowość własnych działań, zdolność i chęć podejmowania nowych zadań, poczucie sprawstwa i kontroli wobec sytuacji zewnętrznych, podejmowanie nowych wyzwań,

⁴ Szerzej zagadnienie to prezentuję we wspomnianych już pracach A. Cudowska, *Kształtowanie twórczych...*, op. cit.; A. Cudowska, *Twórcze orientacje...*, op. cit. Wyjaśniam tu również pojęcie orientacji życiowych, ich uwarunkowań, oraz przedstawiam autorskie rozumienie tej kategorii, które po raz pierwszy opisałam w pracy A. Cudowska, 1997, *Orientacje życiowe współczesnych studentów*, Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, Białystok. Orientacje życiowe ujmuję jako kategorię opisową, dynamiczną, o charakterze procesualnym. Jest ona zjawiskiem złożonym w płaszczyźnie inter- jak i intrapersonalnej, w obrębie wyborów dokonywanych przez człowieka w różnych okresach jego życia. Podstawę jej określenia stanowi ustosunkowanie się jednostki do wartości egzystencjalnych. Jest to więc względnie stały, ale też podlegający ewolucji, zespół poglądów i przekonań na temat potrzeb, dążeń i celów życiowych jednostki w obszarze najbardziej cenionych przez nią wartości. Orientacja życiowa jest wypadkową wielu czynników: doświadczeń życiowych, zakresu i rodzaju wiedzy, motywacji, umiejętności działania, typu osobowościowego, stylu poznawczego, nastawień oceniająco-wartościujących, czynników środowiskowych. Orientacje życiowe rozwijają się stopniowo w miarę nabywania przez jednostkę coraz to nowych dyspozycji życiowych.

wypróbowywanie różnych sposobów radzenia sobie w sytuacjach trudnych, świadoma działalność na rzecz samorozwoju, wzbogacanie własnej osobowości, nabywanie nowych doświadczeń i umiejętności, poczucie wolności moralnej i względna autonomia sądów oceniająco-wartościujących, refleksyjność i podmiotowe zakorzenienie w bycie, a nade wszystko także odpowiedzialność za wspólne dobro.

Twórczość w tak rozumianych orientacjach ma wymiar egalitarny, demokratyczny, powszechny, jest wpisana w codzienne działania człowieka. Jest aktem podmiotowej kreacji, dzięki któremu jednostka postrzega siebie jako część większej całości, uważnie doświadcza codzienności, jest otwarta na nowe zdarzenia, postrzega otaczającą rzeczywistość z wielu różnych perspektyw. Taka twórczość umożliwia podejmowanie wysiłku kształtowania własnego życia, zapewnia refleksyjne ustosunkowanie się do reguł społecznych przyswojonych w procesie socjalizacji oraz świadome konfrontowanie się z własnymi lękami i słabościami (Richards 2007). Ma ona charakter osobisty, jest wpisana w ludzką naturę, jej wyrazem jest oryginalna interpretacja codziennych doświadczeń, kierowanie się rozważą w postępowaniu i podejmowanie intencjonalnych działań na rzecz własnego rozwoju oraz zmian w otoczeniu, na rzecz wspólnego dobra (Runco 2007). W codziennej kreatywności niezbędne jest rozumienie, zarówno siebie jak i świata życia, umożliwia ono dostrzeganie, nazywanie i rozwiązywanie problemów, z którymi spotykamy się każdego dnia, w różnych sytuacjach, co przybliży nas do osiągnięcia celów. Twórczość przez małe „t” jest postrzegana tu jako szczególna dyspozycja osobowościowa umożliwiająca jednostce kształtowanie własnej, niepowtarzalnej drogi życia (Craft 2001). Jest ona też szczególnym zasobem umożliwiającym codzienne wykorzystywanie swoich zalet i kompetencji. Pomysłowość, produktywność, nowatorskie podejście do różnych spraw, wnikliwość poznawcza, dociekliwość i zainteresowanie światem, które są przejawem twórczych orientacji życiowych, przyczyniają się do osiągnięcia dobrostanu, sprzyjają realizacji dobrego życia⁵.

Twórcze orientacje życiowe są specyficzne dla danej osoby, nie ma bowiem dwóch takich samych sposobów na urzeczywistnianie osobistej kreatywności. Podstawowym imperatywem kształtowania się orientacji życiowej jest świadomość dokonywanych wyborów i podejmowanie trudu samostanowienia. Orientacje życiowe w kreatywnym wymiarze są

⁵ Por. np. M. E. P. Seligman, 2005, *Prawdziwe szczęście. Psychologia pozytywna a urzeczywistnianie naszych możliwości trwałego spełnienia*, przeł. A. Jankowski, Wydawnictwo Media Rodzina, Poznań. Do takich wniosków doszła też w swoich badaniach narracyjnych M. Modrzejewska-Świgulska, 2016, *Twórczość codzienna jako zasób wspierający dobrostan ludzi*, [w:] *Zasoby twórcze człowieka. Wprowadzenie do pedagogiki pozytywnej*, (red.) K. J. Szmidt, M. Modrzejewska-Świgulska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 83-105.

aksjologicznie nasycone i etycznie zaangażowane. Zakorzenione są one w subiektywności, która w fenomenologicznej perspektywie poznawczej Edmunda Husserla jest źródłem wszelkiej obiektywizacji (Husserl 1967). Są także dynamiczne i procesualne, bo nie powstają w jednorazowym akcie wyłonienia się, ale wciąż przedstawiają się, kształtują się i zmieniają przez całe życie człowieka. Ze swej istoty pozostają permanentnie niedokończone, transcendentalne w sensie możliwym i transgresyjne w wymiarze koniecznym. Zawsze wiążą się z przekraczaniem ograniczeń, wyzwaniem „od” i dążeniem „do”. Mają charakter emancypacyjny i dialogiczny, kształtują się w relacji człowieka ze światem, w procesie zdobywania podmiotowości i wolności, w dialogu z Innym.

Twórcza orientacja życiowa nie musi przejawiać się w formie wytwórczej, jej miarą nie jest wytwór, chociaż może być on jej istotnym elementem. Urzeczywistnianie twórczej orientacji życiowej staje się możliwe, gdy jednostka podda się imperatywowi działania i wyzwoli się od dotychczasowych ograniczeń, co będzie sprzyjać tworzeniu czegoś nowego. Aby mogła się ona zrealizować trzeba dostrzec rzeczywistość w perspektywie fenomenologicznej, gdzie zwykła rzecz przedstawia się jako fenomen. Zdolność widzenia inaczej należy bowiem do istoty twórczego podmiotu. Człowiek kreuje swoje życie wtedy, kiedy widzi jego stan aktualny, ale na tym nie poprzestaje. Dostrzega możliwości zmiany we własnym życiu, kształtowania go, a co za tym idzie podejmuje wyzwania i poddaje się imperatywowi działania. Staje więc na drodze osiągnięcia osobistej wolności poprzez dostrzeżenie tego, co jest, tego, co można zmienić i tego, co w wyniku owej zmiany może się dokonać.

Cechy osób o twórczych preferencjach

Na podstawie ustaleń psychologii twórczości dotyczących specyficznych cech osób twórczych w różnych dziedzinach i zakresach, a także własnych badań i analiz w tym obszarze przypuszczam, że osoby o twórczej orientacji życiowej są lepiej przygotowane do funkcjonowania w złożonej, dynamicznej rzeczywistości, w społeczeństwie otwartym, bowiem to, co nowe i nieznane wywołuje w nich przede wszystkim potrzebę uczenia się, poznawania i doświadczania. Charakteryzuje je autonomiczna motywacja poznawcza, w której ciekawość i pragnienie nowych doświadczeń ukierunkowuje działanie. Akceptują one zmianę jako coś naturalnego, aprobują różnice, potrafią harmonijnie łączyć przeciwstawne cechy. Sprawniej, niż osoby o zachowawczych orientacjach, spostrzegają rzeczywistość, dzięki umiejętności dostrzegania konkretów, uogólniania, abstrahowania,

klasyfikowania, a także świeżości spojrzenia. Można powiedzieć, że patrząc na to samo co inni widzą więcej, ponieważ są bardziej wrażliwe i refleksyjne. Osoby preferujące orientacje twórcze są zdolne do pełnej koncentracji nad jakąś sprawą i przeżywania stanu zafascynowania danym problemem. Podejmują działania o różnym charakterze i zakresie, w wielu dziedzinach. Ich twórczy stosunek do życia przejawia się zarówno w działaniach incydentalnych, okazjonalnych, jak i systematycznych oraz długoterminowych. Mają silną potrzebę samorealizacji, którą zaspokajają zarówno w aktywności grupowej, w szerszym gronie, jak i w małej wspólnotie rodzinnej, ale także w samotności, w kontakcie z wewnętrznym światem swoich przeżyć. Kreatywny stosunek do życia przejawia się u nich zarówno w realizowanych codziennie zadaniach, wypełnianych obowiązkach i podejmowanych wyzwaniach, jak i w sposobie radzenia sobie z kryzysami egzystencjalnymi. Aktualizacja własnych predyspozycji, wzbogacanie samowiedzy, świadomości aksjologicznej, zdobywanie nowych umiejętności jest istotnym choć nie jedynym wymiarem twórczej orientacji człowieka. W celowym, podmiotowym kreowaniu własnej biografii ważne miejsce zajmują także różnego rodzaju wytwory twórczej aktywności, choć nie są one warunkiem twórczej orientacji życiowej. Osoby o takiej orientacji mogą poszukiwać samospelnienia nie tylko w codziennej twórczości płynnej, czy twórczości przez małe „t”, mogą także realizować się na polu twórczości skryzalizowanej, która wymaga opanowania określonej wiedzy, umiejętności, cierpliwości, odwagi i wytrwałości. Wydaje się, że są to dostateczne przesłanki uzasadniające znaczenie kształtowania twórczego stosunku do życia także w odniesieniu do młodych ludzi o zaburzonem funkcjonowaniu społecznym, którzy muszą na nowo kreować swoją tożsamość, na przekór wcześniejszym doświadczeniom socjalizacyjnym.

Osoby o twórczym stosunku do życia chętnie podejmują wyzwania, czasami posiadają zainteresowania artystyczne, intelektualne. Mają skłonność do poznawania i analizy zjawisk skomplikowanych, która wyraża się chęcią zgłębienia trudnych, problematycznych zagadnień. Są zainteresowane pracą i pragną sukcesu, co przejawia się motywacją i dążeniem do realizacji celów. Charakteryzują się determinacją i zaangażowaniem, niezależnością sądu i wnioskowania, są wierne swoim poglądom. Tolerują sytuacje niejednoznaczne, co wyraża się gotowością do improwizacji, szczególnie w sytuacjach niejasnych. Wierzą we własne możliwości, chcą mieć poczucie swobody działania, są skłonne do podejmowania niekonwencjonalnych, nietypowych działań. Od kilkunastu lat prowadzę badania preferencji w zakresie orientacji życiowych w wymiarze twórcze – zachowawcze. Umożliwiają one

diagnozowanie cech osób o twórczym stosunku do życia, oraz określanie popularności tego typu orientacji w środowisku młodzieży i nauczycieli. Dotychczas, w latach 2000-2016, badaniami objęto grupę 2228 osób, w której znaleźli się studenci, stanowiący 70,3% badanych, uczniowie szkół średnich reprezentujący 15,3% próby, oraz nauczyciele stanowiący 14,4% wszystkich badanych. Wyraźna przewaga młodzieży akademickiej wynika ze szczególnego charakteru tej grupy społecznej. Tworzą ją osoby o już ukształtowanych cechach osobowości, dojrzałe intelektualnie z rozwiniętą sferą aksjologiczno-moralną, świadome swoich możliwości. Posiadają na ogół sprecyzowane cele, które chcą osiągnąć, określone dążenia, aspiracje i plany na bliższą oraz dalszą przyszłość. Mają zatem dość jasno określone preferencje w zakresie stylu życia, a jednocześnie wciąż się uczą, nabywają nowych umiejętności, podejmują różne aktywności, wzbogacają swoje doświadczenia w relacjach z innymi. Nie bez znaczenia jest też fakt, że są chętni do udziału w badaniach, wykazują gotowość do refleksji nad swoimi postawami, wartościami, dążeniami. Z jednej strony są więc osobami dorosłymi, choć nie pełnią jeszcze wszystkich ról społecznych związanych z tym etapem życia, a z drugiej, nadal podlegają różnego rodzaju wpływom kształtującym ich umysł i wolę, rozwijających ich kompetencje poznawcze i praktyczne. Stanowią zatem grupę szczególnie ważną w procesie rozpoznawania specyfiki i uwarunkowań preferencji dla twórczych orientacji życiowych. Niezależnie bowiem od tego, w jakiej profesji będą poszukiwali swego miejsca na rynku pracy, kreatywność będzie od nich zawsze wymagana. W tych diagnozach obserwuję utrzymywanie się preferencji dla twórczych orientacji życiowych na poziomie około 25% w różnych grupach badanych⁶.

Znaczenie twórczości codziennej w życiu, w konstruowaniu tożsamości, ilustrują także badania biograficzne zrealizowane przez Monikę Modrzejewską-Świgulską (2014). Ujawniono w nich kilka wiodących cech badanych twórców codziennych, takich jak: otwartość na nowe doświadczenia, nonkonformizm i niezależność w działaniu, wrażliwość na problemy innych, posiadanie zróżnicowanych zainteresowań, zaangażowanie w codzienne czynności, nastawienie na realizację konkretnych, często też długoterminowych celów i podejmowanie systematycznych działań dla ich realizacji. Cechy te wyróżniają także osoby preferujące twórcze orientacje życiowe, co wielokrotnie potwierdziły prowadzone przeze mnie badania w grupach społecznie zróżnicowanych. Osobowość twórcy była zresztą

⁶ Wszystkie badania były prowadzone za pomocą tego samego narzędzia, autorskiej Skali Preferencji Twórczych Orientacji Życiowych, którego rzetelność i trafność została potwierdzona w toku analiz statystycznych, współczynnik Alfa-Cronbacha dla Kwestionariusza Skali Preferencji Twórczych Orientacji Życiowych wyniósł 0,86. Wyniki są oczywiście zróżnicowane w różnych próbach i w relacji do niektórych zmiennych socjodemograficznych, jednak ich prezentacja znacznie przekracza ramy niniejszego opracowania.

analizowana przez wielu badaczy, początkowo w odniesieniu do działalności profesjonalnej, a więc głównie artystów, później zaś, w miarę rozszerzania się pojęcia twórczości, także w odniesieniu do ludzi potencjalnie twórczych w różnych dziedzinach. Zaobserwowano pewne prawidłowości w biografjach twórczych ludzi, takie jak: zdolność do długotrwałego wysiłku, otwartość na nowe bodźce, odpowiedzialność i jej brak zarazem, odwoływanie się do twórczej wyobraźni, towarzyskość i poszukiwanie samotności, pokora i duma, odejście od stereotypów, zachowawczość i bunt, praca traktowana jako pasja, wrażliwość na zranienia (Csikszentmihalyi 1996). W wielu opisach ludzi twórczych podkreśla się ich otwartość na nowe, nierzadko sprzeczne informacje, dociekliwość w poszukiwaniu najlepszych rozwiązań problemów, wrażliwość na elementy rzeczywistości ukryte przed innymi, odwagę w podejmowaniu wyzwań poznawczych i ryzykownych projektów, wytrwałość w pracy i zdolność do odraczania gratyfikacji za nią, niezależność w działaniach zgodnie z wewnątrz ustalonymi standardami, wyobraźnię, intuicyjny styl myślenia, krytyczny stosunek do siebie i świata. Jednocześnie takie osoby mogą być pełne sprzeczności, harmonijnie łącząc przeciwstawne cechy i zachowania (Strzałecki 1969, 2003, Trzebiński 1976, Poppek 2001, Nęcka 2002, Wróblewska 2005, Szmidt 2013).

Powyższe cechy są charakterystyczne dla ludzi twórczych niezależnie od dziedziny twórczości i jej poziomu, czy też rodzaju, choć oczywiście u różnych twórców ujawniają się w różnym stopniu i zakresie. W świetle współczesnych teorii twórczości uznaje się również, że twórczość nie wymaga jakichś niezwykłych procesów psychicznych. Podkreśla się znaczenie uwagi, percepcji, kodowania, kategoryzowania pojęć, pamięci, motywacji oraz wyobraźni w przebiegu, strukturze i specyfice procesu twórczego. Nie można też określić jakiegoś jednego ogólnego mechanizmu odpowiedzialnego za twórcze rezultaty w różnych dziedzinach, byłoby to zresztą sprzeczne z założeniami heurystyki. W środowisku społeczno-kulturalnym, wskazuje się na wiele czynników sprzyjających kreatywności i blokujących ją. Kreatywności sprzyja dobrobyt, różnorodność kulturowa, wolność osobista, społeczne uznanie, obecność mentorów, urozmaicone zaplecze kulturalno-rekreacyjne i ekonomiczne. Wśród inhibitorów najczęściej wyróżnia się bariery administracyjno-finansowe, niewłaściwe zarządzanie, nadmierną krytykę, nierzeczywiste oczekiwania, niewystarczające zasoby, presję czasu, brak zainteresowania innowacyjnymi rozwiązaniami w przestrzeni społecznej⁷.

⁷ Tych, oraz wiele innych stymulatorów i inhibitorów twórczości opisano między innymi w: S. Arieti, 1976, *Creativity the Magic Synthesis*, Basic Book, New York; T. Amabile, 1996, *Creativity in Context. Update to the Social Psychology of Creativity*, Westview Press, Boulder; E. Nęcka, 2002, *Psychologia twórczości*,

Kultura twórczości w instytucjach wychowawczych

W swoich analizach tej problematyki podkreślam również, że sam klimat dla twórczości to za mało, by rozwijać kreatywność indywidualną i społeczną. Niezbędne jest budowanie kultury twórczości, szczególnie w instytucjach edukacyjnych a także resocjalizacyjnych, gdzie kształtowane są postawy młodych ludzi wobec siebie i rzeczywistości społecznej. Za jeden z najistotniejszych warunków tej kultury uważam postrzeganie twórczości jako wartości w intersubiektywnej przestrzeni aksjologicznej a także w obszarze dyskursu społecznego, politycznego i edukacyjnego. Proces twórczej resocjalizacji realizuje dwa zasadnicze cele, kładąc nacisk na kreację nowych parametrów tożsamości osób nieprzystosowanych społecznie. Pierwszy z nich polega na rozwiązywaniu zadań problemowych za pomocą konkretnych metod i technik działania, drugi zaś na rozwijaniu twórczych zdolności i predyspozycji zarówno poszczególnych osób, jak i zespołów ludzkich. W teleologii twórczej resocjalizacji wyróżnia się cztery cele szczegółowe, do których dąży się w poszczególnych etapach procesu readaptacji społecznej: 1) zidentyfikowanie strukturalnych składników procesu umożliwiającego twórcze rozwiązywanie problemów; 2) rozwijanie strukturalnych składników procesu twórczego polegające na ćwiczeniach i próbach; 3) próba zadaniowa realizacji twórczego dzieła, jakim są nowe parametry tożsamości wychowanka; 4) uzasadnienie i urzeczywistnienie społeczne wykonanego dzieła. Pod pojęciem twórczości i dzieła twórczego rozumie się tu twórczy sposób rozwiązywania sytuacji problemowych, prowadzący do kreowania nowych parametrów tożsamościowych (Konopczyński 2009).

Przypuszczam, że w instytucjach resocjalizacyjnych można byłoby także wykorzystać propozycję pewnych działań na rzecz budowania kultury twórczości w edukacji, taką jak „Indeks Cech Szkoły Wspierającej Twórczość Uczniów” Krzysztofa J. Szmidta obejmujący dwanaście kategorii opisowych o charakterze postulatycznym (2013, s. 411-412): 1) wzbudzanie oraz wspieranie twórczości uczniów jest ważnym, równorzędnym z innymi, celem oddziaływań, znajdującym się w programie wychowawczo-dydaktycznym szkoły i zoperacjonalizowanym w codziennych zadaniach; 2) w szkole organizowane są specjalne zajęcia rozwijające twórczość uczniów (lekcje, treningi, warsztaty twórczości, kluby myślenia twórczego itp.), które odbywają się systematycznie, przez dłuższy czas, w specjalnie do tego wyodrębnionej przestrzeni i na podstawie programów pomocy w tworzeniu wypracowanych przez nauczycieli lub przyjętych z dydaktyki twórczości; 3) twórczość uczniów wspierana jest

także w czasie nauczania przedmiotowego, a nauczyciele przekazują uczniom wiedzę deklaracyjną i proceduralną na temat wszystkich aspektów twórczości, czyli wytworu, procesu, osobowości twórcy i uwarunkowań, związaną z nauczaną dziedziną; 4) nauczyciele dyskutują i negocjują rozumienie twórczości i kreatywności oraz pojęć pochodnych, uczestniczą w doskonaleniu zawodowym z zakresu psychologii, pedagogiki i dydaktyki twórczości; 5) w szkole ceniona jest twórczość uczniów, której wytwory prezentowane są na wystawach, pokazach, w publikacjach szkolnych; 6) organizowane są spotkania z twórcami profesjonalnymi (artystami, naukowcami, wynalazcami) oraz wycieczki do ich pracowni; 7) szkoła współpracuje z instytucjami kultury i sztuki, stowarzyszeniami twórczymi i twórcami, a także rodzicami, którzy są mile widziani w placówce; 8) nauczyciele wzbudzają motywację wewnętrzną do tworzenia, świadomie zapobiegają barierom utrudniającym proces tworzenia, w szczególności dyktatowi jedynej odpowiedzi, niecierpliwości wyniku, niekonstruktywnej oryginalności, lękowi przed arcydziełem, ostracyzmowi grupowemu; 9) promowane i pobudzane jest myślenie pytajne, zachęca się uczniów do formułowania pytań, poddawania w wątpliwość założeń i praw naukowych, spekulowania, stawiania hipotez i ich weryfikowania, a przy tym przyznaje się im prawo do błędów i porażek; 10) nauczyciele są kreatywni i innowacyjni, stosują atrakcyjne i efektywne metody pracy dydaktycznej, własnego autorstwa lub przyjęte od innych; 11) nauczyciele oceniają dokonania twórcze uczniów w sposób przemyślany i pogłębiony, formułują konstruktywne informacje zwrotne, umożliwiające uczniom trafną samoocenę zdolności twórczych, a w ocenianiu stosowane są naukowo i metodycznie uzasadnione techniki pomiaru; 12) w szkole rozwijane są podstawowe zdolności myślenia twórczego uczniów mierzone płynnością, giętkością, oryginalnością i elaboracją myślenia, a także kształtowana jest postawa twórcza uczniów cechująca się otwartością, niezależnością i wytrwałością⁸.

Cechy te mają charakter konstytutywny dla budowania kultury twórczości w każdej instytucji wychowawczej i kształcącej, w której nauczyciele/wychowawcy podzielają przekonanie o znaczeniu osobistej kreatywności wychowanków, nawet jeżeli różnią się w sposobie jej rozumienia i metodach rozwijania, a także uznają twórczość indywidualną i grupową, podejmowaną na rzecz osiągnięcia wspólnego dobra całej społeczności, za wartość godną starań. Szczególnie znaczące jest w tym kontekście rozumienie i doświadczanie

⁸ Operacjonalizacji tych cech dokonała Marta Walewska w pracy doktorskiej, przygotowanej pod moim kierunkiem, *Uwarunkowania twórczych orientacji życiowych nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej*, w postaci narzędzia badawczego Skala Aktywności Twórczej w Szkole. Archiwum Wydziału Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu w Białymstoku.

twórczości codziennej przez pedagogów jako kreatorów jej urzeczywistniania w placówkach opiekuńczo-wychowawczych i resocjalizacyjnych. W tak rozumianą kulturę wpisane są dialogiczne, partnerskie relacje między wszystkimi uczestnikami procesów resocjalizacyjnych oraz ich zaangażowanie na rzecz umożliwienia osobistej twórczości. Jej istotnym elementem jest też wzajemna życzliwość niezbędna do budowania klimatu zaufania i bezpieczeństwa, który sprzyja ujawnianiu się twórczych zdolności oraz kształtowaniu twórczego stosunku do życia także poza murami placówki, co w przypadku instytucji resocjalizacyjnych jest szczególnie ważne. Kultura twórczości sprzyja spontanicznemu uczeniu się, stałej współpracy nauczycieli/wychowawców, uczniów/wychowanków, rodziców i społeczności lokalnej. Opiera się na wzajemnych dialogicznych relacjach w codziennej pracy, na kształtowaniu wspólnoty wychowawczej, w której obaj partnerzy razem ustalają cele, zadania i procedury ich realizacji na rzecz wspólnego dobra (Kwieciński 2000). Poczucie sprawstwa doświadczane przez wychowanków może mieć bardzo istotne znaczenie w osiągnięciu wysokiego poczucia koherencji⁹, a w konsekwencji także całościowo rozumianego zdrowia i ukształtowania się twórczej orientacji życiowej, w której codzienna twórczość dla wspólnego dobra zyskuje trwałe miejsce, stając się konstruktem własnego projektu tożsamościowego i cennym elementem biograficznego doświadczenia. Dowiodły tego wyniki prowadzonych przeze mnie badań, w których poddałam weryfikacji hipotezę o wzajemnych relacjach między poczuciem koherencji i twórczą orientacją życiową. Okazało się, że silnemu poczuciu koherencji, które wyraża się wysokimi wynikami w Kwestionariuszu Orientacji Życiowej Aarona Antonovsky'ego w zakresie poczucia zrozumiałości, poczucia zaradności i poczucia sensowności, odpowiadają preferencje dla twórczej orientacji życiowej mierzone autorską Skalą Preferencji TOŻ¹⁰.

⁹ Poczucie koherencji jest najważniejszą kategorią w salutogenetycznym modelu zdrowia Aarona Antonovsky'ego. Jest całościową orientacją człowieka i wyraża się stopniem, w jakim ma on trwałe, choć dynamiczne poczucie pewności w trzech zakresach: 1) przekonanie, że bodźce, które napływają do niego w ciągu życia ze środowiska wewnętrznego i zewnętrznego są ustrukturyzowane, przewidywalne i dają się wyjaśnić; 2) dostępność zasobów, które umożliwią sprostanie wymaganiom, stawianym przez te bodźce; 3) wymagania te są wyzwaniem wartym wysiłku i zaangażowania. Jednostka posiadająca wysokie poczucie koherencji postrzega otaczający ją świat jako zrozumiały, jest przekonana o możliwości swojego wpływu na zdarzenia. Taki stosunek do siebie i świata determinują zasoby posiadane przez człowieka, które obejmują stan fizyczny, dobra materialne (między innymi pieniądze), kompetencje poznawcze i emocjonalne. Poczucie koherencji jest strukturą złożoną z trzech, wzajemnie powiązanych, elementów: 1) poczucia zrozumiałości, 2) poczucia zaradności, 3) poczucia sensowności. A. Antonovsky, 1979, *Health, stress, and Coping*, Jossey-Bass, San Francisco; Idem, 2005, *Rozwikłanie tajemnicy zdrowia. Jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować*, przeł. H. Grzegołowska-Klarkowska, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa.

¹⁰ Podstawy teoretyczne, założenia metodologiczne i wyniki tego projektu badawczego opisałam w pracy A. Cudowska, 2017, *Twórcze orientacje życiowe. Zdrowie i dobrostan*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.

W placówce, w której panuje kultura twórczości, zmienia się także wizja pracy, ze zrutynizowanej, standaryzowanej, na twórczą. W twórczym podejściu do pracy dominuje partnerska relacja między ludźmi, działania zespołowe, poszukiwanie nowych sposobów realizacji zamierzeń, kształtowanie postawy badawczej, rozwijanie dialogowej strategii wychowawczej, poczucie sprawstwa i refleksyjność, którą postrzegam w perspektywie aksjologicznej i antropologicznej, jako cechę osobowościową. Za Lechem Witkowskim (2009, s. 112) odnoszę ją nie tylko do poszerzania punktów widzenia, ale także do troski o jakość własnych uzasadnień w kontekście ich złożoności i głębokości skojarzeń, wniknięcia w istotę i sens zaistniałych sytuacji. Taka refleksyjność sprzyja kształtowaniu twórczych orientacji życiowych jednostki i twórczemu podejściu w procesach readaptacji społecznej.

Abstract: Everyday creativity as a value in the social rehabilitation process

In the following article the author presents the significance of everyday creativity in the social rehabilitation process. This article presents various views on human creativity as subjective attribute of a person, underlining its sense in an intersubjective, axiological area and its individual and social dimension. Everyday creativity is inscribed in the narration of the authorial concept of creative life orientations, with emphasis being put on its importance in the process of creative social rehabilitation and in the development of an alumnus' new identity. The author describes some conditions of everyday creativity, draws attention to the possibilities of subjective creativity development through the process of forming the culture of creativity in educational and social rehabilitative institutions.

Key words: everyday creativity, creative life orientations, creative social rehabilitation, culture of creativity

Bibliografia:

- [1] Antonovsky A., 1979, *Health, stress, and Coping*, Jossey-Bass, San Francisco.
- [2] Antonovsky A., 2005, *Rozwikłanie tajemnicy zdrowia. Jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować*, przeł. H. Grzegołowska-Klarkowska, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa.
- [3] Amabile T., 1996, *Creativity in Context. Update to the Social Psychology of Creativity*, Westview Press, Bulder.

- [4] Arieti S., 1976, *Creativity the Magic Synthesis*, Basic Book, New York.
- [5] Craft A., 2000, *Creativity Across the Primary Curriculum*, Routledge, London and New York.
- [6] Craft A., 2001, *Little c creativity*, [in:] A. Craft, B. Jeffrey, M. Leibling (eds.), *Creativity in education*, Continuum, London-New York.
- [7] Csikszentmihalyi M., 1996, *The Work and Lives of 91 Eminent People*, Harper Collins, New York.
- [8] Cudowska A., 1997, *Orientacje życiowe współczesnych studentów*, Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, Białystok.
- [9] Cudowska A., 2003, *Twórcze rozumienie w dialogu edukacyjnym w perspektywie etyki niewspółobecności M. Bachtina*, [w:] *Czynić świat bardziej etycznym*, (red.) A. Cudowska, Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, Białystok.
- [10] Cudowska A., 2003, *Postawa „niewspółobecności” antropologii filozoficznej M. Bachtina w dialogu międzykulturowym*, [w:] *Międzygeneracyjna transmisja dziedzictwa kulturowego. Globalizm versus regionalizm*, (red.) J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska, Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, Białystok.
- [11] Cudowska A., 2004, *Kształtowanie twórczych orientacji życiowych w procesie edukacji*, Trans Humana, Białystok.
- [12] Cudowska A., 2011, *Dialog w edukacji międzykulturowej – kształtowanie przestrzeni spotkania z Innym*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, t. XVII, cz. I., *Edukacja międzykulturowa*, (red.) J. Nikitorowicz, A. Sadowski, D. Misiejuk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- [13] Cudowska A., 2014, *Twórcze orientacje życiowe w dialogu edukacyjnym. Studium teoretyczno-empiryczne*, Trans Humana, Białystok.
- [14] Cudowska A., 2017, *Twórcze orientacje życiowe. Zdrowie i dobrostan*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- [15] Fromm E., 1959, *The creative attitude*, [in:] *Creativity and its cultivation. Adresses presented at The Interdisciplinary Symposia on Creativity*, (ed.) H. H. Anderson, , Harper and Row, New York.
- [16] Fromm E., 1999, *Mieć czy być*, przeł. J. Karłowski, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- [17] Husserl E., 1967, *Idee czystej fenomenologii i fenomenologicznej filozofii*, t. 1, przeł. D. Gierulanka, wstęp R. Ingarden, PWN, Warszawa.
- [18] Kłóskowska A., 1964, *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- [19] Konopczyński M., 1996, *Twórcza resocjalizacja*, Editions Spotkania, Warszawa.
- [20] Konopczyński M., 2006, *Metody twórczej resocjalizacji*, PWN, Warszawa.
- [21] Konopczyński M., 2009, *Współczesne kierunki zmian w teorii i praktyce resocjalizacyjnej. Twórcza resocjalizacja – od korekcji do rozwoju*, „Probacja”, nr 1.
- [22] Konopczyński M., 2015, *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kreujących*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- [23] Kwieciński Z., 2000, *Tropy – ślady – próby. Studia i szkice z pedagogii pogranicza*, Edytor, Poznań-Olsztyn.
- [24] Maslow A. H., 1959, *Creativity in self-actualizing people*, [in:] *Creativity and its cultivation. Addresses presented at The Interdisciplinary Symposia on Creativity*, (ed.) H. H. Anderson, Harper and Row, New York.
- [25] Maslow A. H., 1971, *The farther reaches of human nature*, The Viking Press, New York.
- [26] Maslow A. H., 1986, *W stronę psychologii istnienia*, przeł. I. Wyrzykowska, PAX, Warszawa.
- [27] Maslow A. H., 1991, *Motywacja i osobowość*, przeł. P. Sawicka, Wydawnictwo PAX, Warszawa.
- [28] May R. J., 1959, *The nature of creativity*, [in:] *Creativity and its cultivation. Addresses presented at The Interdisciplinary Symposia on Creativity*, (ed.) H. H. Anderson, Harper and Row, New York.
- [29] May R. J., 1994, *Odwaga tworzenia*, przeł. E. Hornowska, T. Hornowski, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- [30] Modrzejewska-Świgulska M., 2007, *Teorie twórczości codziennej*, [w:] K. J. Szmidt, *Pedagogika twórczości*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- [31] Modrzejewska-Świgulska M., 2014, *Twórczość codzienna w narracjach pedagogów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- [32] Modrzejewska-Świgulska M., 2016, *Twórczość codzienna jako zasób wspierający dobrostan ludzi*, [w:] *Zasoby twórcze człowieka. Wprowadzenie do pedagogiki pozytywnej*, (red.) K. J. Szmidt, M. Modrzejewska-Świgulska Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- [33] Nęcka E., 2002, *Psychologia twórczości*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- [34] Perls F. S., 1969, *Gestalt Therapy Verbatim*, Real People Press, New York.
- [35] Perls F. S., 2002, *Wokół śmietnika*, przeł. W. Marcysiak, Zysk i S-ka, Poznań.
- [36] Popek S., 2001, *Człowiek jako jednostka twórcza*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.

- [37] Richards R., Kinney D. K., Lunde I., Benet M., Merzel A. P. C., 1997, *Creativity in manic-depressives cyclothymes their normal relatives, and control subjects*, [in:] *Eminent Creativity, Everyday Creativity and Health*, (eds.) R. Richards, M. A. Runco, Ablex Publishing Corporation, London.
- [38] Richards R., 1999, *Everyday Creativity*, [in:] *Encyclopedia of Creativity*, (eds.) M. A. Runco, S. R. Pritzker, Academic Press, San Diego.
- [39] Richards R., 2007, *Everyday creativity: Our hidden potential*, [in:] *Everyday creativity and new views of human nature. Psychological, social, and spiritual perspectives*, (ed.) R. Richards, American Psychological Association, Washington DC.
- [40] Rogers C. R., 1959, *Towards a Theory of Creativity*, [in:] *Creativity and its cultivation. Addresses presented at The Interdisciplinary Symposia on Creativity*, (ed.) H. H. Anderson, Harper and Row, New York.
- [41] Rogers C. R., 2002, *O stawaniu się osobą. Poglądy terapeuty na psychoterapię*, przeł. M. Karpiński, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- [42] Runco M. A., 2005, *Creativity Giftedness*, [in:] *Conceptions of Giftedness*, (eds.) R. J. Sternberg, J. Davidson, University Press, Cambridge.
- [43] Runco M. A., 2006, *Reasoning and personal creativity*, [in:] *Creativity and Reason in Cognitive Development*, (eds.) J. C. Kaufman, J. Bear, University Press, Cambridge.
- [44] Runco M. A., 2007, *To understand is to create: An epistemological perspective on human nature and personal creativity*, [in:] *Everyday creativity and new views of human nature. Psychological, social, and spiritual perspectives*, (ed.) R. Richards, American Psychological Association, Washington DC.
- [45] Seligman M. E. P., 2005, *Prawdziwe szczęście. Psychologia pozytywna o aurzeczywistnianie naszych możliwości trwałego spełnienia*, przeł. A. Jankowski, Wydawnictwo Media Rodzina, Poznań.
- [46] Strzalecki A., 1969, *Wybrane zagadnienia psychologii twórczości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [47] Strzalecki A., 2003, *Psychologia twórczości: między tradycją a ponowoczesnością*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa.
- [48] Szmidt K. J., 2013, *Pedagogika twórczości*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot.
- [49] Trzebiński J., 1976, *Osobowościowe warunki twórczości*, [w:] *Osobowość a społeczne zachowanie się ludzi*, (red.) J. Reykowski, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa.

- [50] Wróblewska M., 2005, *Osobowościowe uwarunkowania postawy twórczej studentów*, Wydawnictwo Trans Humana, Białystok.
- [51] Zinker J., 1977, *The Creative Process in Gestalt Therapy*, Vintage Books, New York.
- [52] Zinker J., 1991, *Twórczy proces w terapii Gestalt*, red. jęz. R. Grażyński, Jacek Santorski & CO Agencja Wydawnicza, Warszawa.